

ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

Մահմեդական իրականութիւնը ընդորոշող կարգ մը փաստեր առաջ բերեր էինք, անցեալ անգամ: Այսօր, մեր ընթերցողներու ուշադրութեան պիտի յանձնենք Չախմախ գիւղէն «Շարքի Ռուս»-ին գրուած թղթակցութիւն մը, որ շատ լաւ ցոյց կուտայ մեզի թէ գիտակցութեան իր աստիճանին վրայ կը գտնուի իսլամ հասարակութիւնը:

Թղթակիցը կը պատմէ թէ հրաւիրուած է եղեր պսակադրութեան մը հանդէսին, իրենց գիւղէն վեց վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող գիւղի մը մէջ:

Աղջիկը ամուսնացնող անձը՝ անցեալ տարի, ուխտագնացութենէ (հաշ) վերադարձին հետ բերած անմահական (զէմզէմ) ջուրէն մէջ մէկ փոքրիկ բաժակ հանդիսականներուն հրամցուց: Հրաւիրեալներու գլուխը նստող անձը սրբազան ջուրը նստած խմելուն համար, միւսները անոր օրինակին հետեւելով նստած խմեցին: Ամեն մարդ խմել վերջացնելէ յետոյ, անմահական ջուրը՝ նստած թէ հոգի վրայ խմելը «ընդունելի է»-ի մասին վէճ մըն է փրցուցին գիտնականները *) (իւլէմա): Մէկին խօսքը միւսը լսել, որտեղ: Ամեն մէկը՝ Մարգարէին այս կամ այն վկայութիւնը առաջ կը բերէր: Մէկը նստած խմելուն կարելիութիւնը, միւսը կանգնած խմելուն անհրաժեշտութիւնը կը պաշտպանէր: Ամբողջ կէս ժամ իրենց ոսկի ժամանակը այս տեսակ վէճի մը մէջ վատնեցին: Այնուհետեւ «գիտական խորհրդակցութիւն» տիպովին տակ կարգ մը խնդիրներ վիճաբանութեան ասպարէզ բացին: Վիճաբանութեան առարկան՝ այսինչ կամ այնինչ բանը կրօնապէս թոյլատրելի, ընդունելի է թէ դատապարտելի է-ն կը կազմէր:

Քիչ յետոյ լուսանկարի խնդիրը մէջտեղ ելաւ: Լուսանկա-

*) Մահմեդականները գիտութիւն ըսելով կը հասկնան միայն կրօնի գիտելիքները, այն ալ կրօնքի գիտութեան ոչ էական մասը, այլ ծիսակատարութիւնը, այնպէս որ «գիտական խորհրդակցութիւնը» պէտք է կարգաւ «ծիսագիտական խորհրդակցութիւն»:

ընդհանուր և լուսանկարին նայելը թոյլատրելի է թէ ոչ: Լուսանկարը հեթանոսական պատկեր պէտք է համարել թէ ոչ: Այս մասին նորէն աղմկալից կերպով վիճաբանելէ յետոյ, մեծամասնութեան քուէով արգելուած ըլլալուն վճիռ տրուեցաւ: Ներկայ եղողներէն մոլլա մը. «Ես լուսանկարով հանուած պատկեր մը ունիմ. լուսանկարուեցայ ասն նպատակով որ գիտնամ թէ ժամանակ յետոյ ինքզինքս որքան փոխուած պիտի գտնեմ»: Կըսէ: Այս խօսքերուն վրայ խնդիրը բոլորովին տարբեր հանգամանք ստացաւ: Լուսանկարուելը նկատուեցաւ ուղղակի ծանր մեղք մը և այդ պատճառով խեղճ մոլլան անհաւատ դատեցին: Լուսանկարին հարամ չըլլալը ապացուցանելու համար ուսնք մատնացոյց ըրին 25, 50 և 100 ըուրլիանոց թղթադրամները, որոնց վրայ պատկերներ կան, բայց այդ ապացոյցը չընդունեցաւ, որովհետև թղթադրամներու պատկերները նկատեցին ստիպուած ի հարկէ. և ղուրանի մէկ վկայութեամբը նոյնիսկ վճիռ տուին թէ հարկադրանքի պարագային պատկերը արդարանալի է:

*
* *

«Շարքի-Ռուս»-ի նոյն համարին մէջ Օրէնբուգէն «Թար օղլու» ստորագրութեամբ նամակագիր մը ցանկութիւն կը յայտնէ, որ Հեռաւոր Արևելքի պատերազմին մասնակցող իսլամ զինուորները իրանց կրօնական միջնաբերդներէն չզրկուին: «Հայրենիքէն հեռու, իրենց հօրմէն ու մօրմէն, զաւակներէն ու ընտանիքներէն զրկուած՝ Եալու գետի ափերուն վրայ, Մանջուրիայի անապատներուն մէջ վիրաւոր ու մահամերձ մեր դժբախտ կրօնակիցներուն բերանը թիւ կաթիլ մը ջուր պիտի կաթեցնէ: Ո՞վ զանոնք պիտի սփռփէ և մեր սուրբ կրօնի պատուէրը թիւ պիտի գործադրէ անոնց վերջին շունչին: Ուրիշ ազգերու հոգևոր անդամները ամեն տեսակ նեղութիւն ու տանջանք յանձն առնելով պատերազմի բեմը կ'երթան. ինչո՞ւ այնտեղ ներկայ չըլլայ թուրք հոգևորական մըն ալ: Մեր կառավարութիւնն արդար է. թէ մեր հայրենիքին մէջ և թէ պատերազմի վայրը մեզի թոյլ կու տայ կատարել մեր կրօնական ամեն տեսակ գործողութիւնները:

*
* *

Թուրք թերթի № 52-ի մէջ «Մեր իրաւունքը ինչո՞ւ չենք պահանջեր» վերնագրին տակ հետաքրքիր յօդուած մը կայ: Հե-

ղինակը՝ ֆախգ Նաման Ջատէ՝ այն միտքը կը յայտնէ, թէ իսլամ-
ները իրենց տգիտութեան, անփութութեան շնորհիւ կը ձգեն
որ իրենց կարգ մը իրաւունքները ոտնակոխ ըլլան, կորսուին:
«Մեր ժամանակին մէջ, մեզի պէս դատարկ երևակայութեամբ,
ցնորքներով ապրող, առիթէն օգուտ չքաղող գուցէ ոչ մէկ
ազգ կայ»: Յօդուածագիրը կը նկատէ որ թուրք ունեւոր երի-
տասարդութիւնը իր ազգով, իր ազգի ապագայով այնքան չի
հետաքրքրուիր, որքան, օրինակ, Թիպէտի արշաւանքի մանրա-
մասնութիւններով, Ջեմբէլենի ճառերով, ուսու-ճապոնական
պատերազմի դէպքերով:

Պատմական ճշմարտութիւն մըն է, որ յաղթուող ազգերը
իրենց պարտութենէն յետոյ իրենց աչքը կը բանան, իրենց
թերութիւնները կը տեսնեն և կ'աշխատին կրթութեամբ իրենց
սխալներն ուղել: Այսպէս եղաւ քրիստոնէականերուն համար, երբ
յաղթուեցան ափ մը կրթուած (?) միւսլիմներէն: Եւրոպայի
համար, այդ պարտութիւնը կրթութեան և հրջանկութեան ըս-
կզբնակէտն եղաւ: Մենք մահմեդականներս, որ երկու, երեք
հարիւր տարիէ ի վեր ամեն կողմով պարտութիւն կը կրենք,
մեր կորցուցածը շահելու և նորէն գիտութեամբ զօրանալու
համար ցորեկը չէ, գիշերն իսկ աշխատելու պարտաւոր ենք:
այս մասին պնդելն անգամ աւելորդ է:

Այս խօսքերէն յետոյ յօդուածագիրը կը հաստատէ, որ
Ռուսիոյ զԹասիրտ թագաւորն ու պետական մեծ մարդիկը՝ այս
օրերս, դէպի թուրքերն ունեցած իրենց վստահութիւնն ու յար-
գանքը աւելցուցած են: Ու ատիկա մահմեդականներուն հա-
մար մեծ բարիք մը և քաջալերութիւն մըն է, որպէսզի նոյն
շաւղով գործեն:

«Մենք Ռուսաստանի մահմեդականներս, մեր կառավա-
րութեան արդարութեան հանդէպ ամեն ժամանակ հաւատար-
մութիւն ցոյց տալը մեզի համար պարտք մը կը ճանչնանք. և
պատերազմի այս նեղ օրերուն մէջ ամեն տեսակ օգնութիւն և
նպաստ հասցնել և մեր ազնիւ զգացումներն ու հաւատարմութիւ-
նը աստիճան մը ևս աւելցնելը լաւ գիտենք: Այս կէտը, ոչ թէ
դատարկ խօսքերով, այլ մեր վիրաւոր հայրենակիցներուն ի նը-
պաստ ամեն կողմը հաւաքած մեր փողերով, կատարած աղօթք-
ներով հաստատապէս ապացուցինք: Այս պատճառաւ, մեծ
պարծաճքով և համարձակութեամբ արար աշխարհին կ'ուզեմ
յայտնել, որ ուսերէն յետոյ մեր կառավարութեան և հայրե-
նիքին հաւատարմութիւն ցոյց տուող այսչափ այլազան ազգե-
րու ամենաառաջինը մենք մահմեդականներս ենք: Նոյնիսկ
ուսու լրագիրներու հաստատածին նայելով, մէկ իսլամաբնակ

նահանգէն—մեր աղքատ հասարակութենէն—հաւաքուած նուիրատուութեանց գումարը, ամբողջ պոլեակներու նպաստէն աւելի է: Նոյն համեմատութիւնը կայ մեր և ուրիշ ազգերու նուիրատուութեանց մէջ:

Սուրմալու գաւառի նաչալնիկին պաշտօնական տեղեկագիրը ցոյց կուտայ թէ մինչդեռ գաւառի չքաւոր, աղքատ մահմեդականներէն 5—6,000 ըուբլի հաւաքուած է, միւս ունեւոր ազգերէն հազիւհազ 300 ը. ժողովուած է. այս բոլորը ամեն մարդ «Շարքի Ռուս»-ի մէջ կարգացած և մեր հաւատարմութիւնը չափած է, կարծեմ: Պէտք է ուշադրութիւն դարձնել և այն բանի վրայ, որ այդ նպաստներուն մեծ մասը մեր ազգի գլխաւորները եղող կրօնաւորներու ջանքովը հաւաքուած են: Կարող եմ ըսել նոյնիսկ, որ մեր այս աստիճան ցոյց տուած պաշտպանութիւնն ու աղօթքներու միջոցով արտայայտած հաւատարմութիւնը և ազնիւ գործերը հիացուցած է շատ մը ռուս պաշտօնեաներ: Աւելորդ է խօսքն ընել իսլամ զինուորներուն, որոնք իրենց ռուս հայրենակիցներուն նման իրենց կուրծքով կը դիմադրեն թշնամու զնդակներուն և կ'աշխատեն հայրենեքի պաշտպանութեան: Ահա այնպէս թէ հոգիի և թէ ստացուածքի զոհաբերութեամբ վստահութիւնն ու յարգանքը շահած կառավարութեննու օրէնքի շրջանակին մէջ մեղմէ ոչինչ չխնայելը գիտնալու ենք: Վստահ ըլլալու ենք որ մեր կառավարութիւնը դիւրութիւն պիտի ընծայէ որպէսզի սնամտութեամբ և երկիւղով մինչև հիմայ մեր կորցուցած ու մնացած իրաւունքները նորէն ձեռք բերենք: Ամեն ժամանակի և դրութեան մէկ պահանջ կայ: Ինծի այնպէս կ'երեւայ, որ հիմայ ժամանակը եկած է: Առիթը ձեռքէ չփախցնենք: Մեր վերակենդանութեան համար անհրաժեշտ եղած կարգ մը բաները կամաց-կամաց մեր կառավարութենէն պահանջենք: Ամեն մարդ կը զգայ թէ, այսօր, մեր ազգին գլուխը հաշուըող մեր կարգ մը մոլլաները, ախունտները, կրօնաւորները ազգը դէպի թշուառութիւն կ'առաջնորդեն: Այդ կրօնաւորներու բարեկարգութեան և յառաջադիմութեան շնորհիւ պիտի կրնանք ազգը ազատել կործանումէ: Պէտք է որ մեր բոլոր ուժով և կարողութեամբ աշխատենք զանոնք ժամանակի ոգիին և պահանջներուն համեմատ կրթել և դաստիարակել: Զյուսայատինք և ամբողջ Կովկասի համար «հոգեւոր ուսումնարան» մը ստեղծենք:

Մեր ծխատէր մոլլաներու ապրուստը ժողովուրդի բմահանոյքէն կախուած չթողունք: Այսուհետև ամեն ինչ հաստատ ու կանոնաւոր դարձնենք: Հարկաւոր եղած դիմումներն ընենք, ռուս, վրացի, հայ հոգեւորականներուն պէս, մեր ազգի հայրե-

րուն ապրուստի միջոցը նախապէս ապահովելու համար, ժողովրդի գթութեան ու խղճին նայելու ժամանակ չէ: Կեանքը դժուարացած է: Ժամանակի պահանջը փոխուեցաւ: Մենք ալ անոր համեմատ փոխուելու և վարուելու ենք: Ապա թէ ոչ ապագային պարզ աղօթքներով մեր ուզածը չենք կրնար ձեռք ձգել:

Շատ մը քաղաքներու արհեստական, երկրագործական և քաղաքային ուսումնարաններու ծախքին մէկ մասը, գուցէ և մեծ մասը, մենք մասնագէտներս է որ կը վճարենք: Օրէնքով իրաւունք ունինք որոշ չափով ձրի աշակերտներ դնել այդ դպրոցները: Բայց բանն այն է, որ մեր հասարակութեան աչք փակելովը, տեղական դատիւներու, մեր գլխաւորներու անուշադրութիւնովը, մեր այդ տեղերը, իրաւունքները ուրիշները կը գրաւեն: Աչքերնիս չորս բանալու ենք և աշխատելու ենք որ մեր ազգի զաւակները մտնեն ուսու դպրոցներ: Ժողովուրդն ալ դրդելու ենք, վարժեցնելու ենք այդ բանին: Որովհետեւ, հիմայ, ուսու դպրոցներէն խրտչելով՝ մեր ուսման բուրաստանին մէջ գալիք ջրի էն զօրաւոր ակը կը կտրենք:

Մեր զաւակները մէկ կողմէ ուսու դպրոցները ուղարկելով հանդերձ, ուսու դպրոցները չզնացողներուն համար ալ ամեն քաղաքի, ամեն մեծ գիւղի մէջ մասնաւոր դպրոցներ բանանք: Բազմացնենք մեր եւրոպաձև դպրոցները, Կենդանացնենք քայքայման մօտ եղող մեր մէտրէսէները: Այս մասին ալ երկիւղ կրելու տեղի չկայ. օրէնքը թոյլ կու տայ: Միայն թէ այդ օրէնքը դիտնալով՝ անոր համեմատ պէտք է աշխատենք: Եթէ երբէք լինին—թէ և չի լինիր—օրէնքին անձանօթ պզտիկ պաշտօնեաներ, որ արգելք յարուցանեն մեր այդ տեսակ գործերուն դէմ, դիմենք մեծերուն: Ամեն քաղաքի մէջ անպատճառ ու անպայման, աժանագին, նոյնիսկ ձրի, զբաղարանն թերցարաններ բանանք. երկինքէն աստղեր վար առնելու, «Ֆինխուանչէն»-էն լուրեր փնդուելու տեղ, ժամանակէն, առիթէն օգուտ քաղելով՝ մեր աչքին տակ գտնուող ազգային կարիքներուն, մեր տխուր վիճակին դարման փնդուենք, գտնենք: Ինչո՞ւ կարևոր հարցերով չենք զբաղուիր, ինչո՞ւ մեր իրաւունքը չենք պահանջեր»:

*
* *

Մենք երկար խօսած էինք, մեր նախորդ յօդուածներուն մէջ, այն կծու, նոյնիսկ վիրաւորական բանակոռի մասին, որ «Շարքի Ռուս»-ն ու «Կասպի»-ն մղեցին իրարու դէմ: Յայտնի

է թէ Մէհմէտ Աղա Շահթաթինսկին ինչ ծանր մեղադրանքներ բարդած էր մասնաւորապէս Աղայեւի, «Կասպի» լրագրի գլխաւոր աշխատակցին վրայ: Աղայեւը՝ Մէհմէտ աղայի համար, սկզբունքէ, բարոյականէ, համոզմունքէ գուրկ մարդուկ լինէր, որ իր գոյութիւնը կը պահպանէր սուտի, զրպարտութեան, խաբեայութիւններու ուժով՝ «Ալիին գլխարկը Վէլիին գլուխը դնելով, Վէլիին գլխարկը Ալիին գլուխը»:

Արդ, տեսարանն այժմ փոխուած է: Ողբերգութեան յաջորդած է զաւեշտը: Երկու ախոյեանները՝ «Շարքի Ռուս»-ի 60-րդ համարին մէջ, սրտաշարժ փութկոտութեամբ մը կը համբուրուին: Սկզբունքի խիստ պաշտպան Մէհմէտ աղան, իր թերթին մէջ հիացումի ծաղիկներ շաղ կուտայ սկզբունքէ գուրկ Աղայեւի ոտքերուն առջև: Կամ ինչպէս ժողովուրդը կ'ըսէ. թիւրք թերթի խմբագիրը «իւր թքած թուքը կը լիզէ»:

Երբեք համարին մէջ Աղայեւին նուիրուած չափազանց դրուատալից յօդուած մը, պանծիրիկ մը կը հրատարակէ, որը առնուազն մեր ծիծաղը կը շարժէ: Աղայեւը այդ յօդուածին մէջ «ազգասէր» մըն է բարձր կարողութիւններու տէր» «խոշոր անձնաւորութիւն մը: Եւ յօդածագիրը կը փափաքի որ «իւր բոլոր կրօնակից եղբայրները, առիթը չսպաննելով այդ ազգասէր, մեծ ձիրքերով օգտուած գրողին աշխատութիւններէն, գրած գործերէն ժամանակին օգտուին»: Ու ցոյց տալու համար հերոսն իր ամբողջ փառքին մէջ, յօդուածագիրը անոր կենսագրութիւնը կ'ընէ: Աղայեւ քնիկ զարաբաղցի՝ Շուշիի ընտանական դպրոցը աւարտելով հանդերձ, շատ գեղեցիկ կերպով կը սորվի թուրք, պարսիկ, արաբ լեզուներն ու գրականութիւնները: Այդքան կրթութեամբ, ընդհանրապէս բաւական էր թէն «գիտուն» անունը վաստակելու թուրքերուն մէջ, բայց «ուսման այդ սիրահարը» Ֆրանսա կ'երթայ զարգացնելու համար իր «աստուածապարզ կարողութիւնները»: Այնտեղ Ֆրանսայի ամենէն նշանաւոր համալսարանը՝ Սորբոն կը մտնէ: Գիտութեան և գուարճութեան ընդարձակ ասպարէզ եղող Ֆրանսայի մէջ ևս աշխատութեան և բարի վարկի հակամէտ ըլլալով՝ համալսարանը կ'աւարտէ և այդ կերպով կ'ապացուցանէ, թէ Կովկասի մահմեդականները—եթէ ուզեն և աշխատին—կարող են ֆրանսիացիներուն նմանուիլ: Կովկաս վերադառնալէ քիչ յետոյ կը մտնէ «Կասպի» մէջ և ամեն մարդու հաճելի և օգտակար ձևով մը կը գրէ: Իսլամական կեանքի մասին գրած յօդուածները մանաւանդ իսկապէս հաղուագիւտ են: Աղայեւը պարզեր է մահմեդականներուն առջև «նորանոր աշխարհներ», «բարձր նպատակներ», «նուիրական գործեր»: Ահա

այսպէս Ալիի քուհին Վէլիին և Վէլիին Ալիին գլուխը դնող» Աղայեւը 15 տարիէ ի վեր կը գործէ Կովկասի մամուլին մէջ իր «խօսուուն գրիչովը», «ընդարձակ ծանօթութիւններովը», «հեռատես, խորաթափանց հայեացքովը», «արագ արտադրութեամբը», «հաստատ կարծիքներովը» և «ազգասիրութեամբը»:

Մէկ խօսքով՝ Աղայեւը՝ դատելով այդ յօդուածէն, թուրքերուն մէջ ընկած հրաշք մըն է: Եւ յօդուածագիրը՝ չափազանց համեստ՝ կը գտնէ որ բաւական պերճախօսութիւն չունի երգելու համար, ինչպէս որ պէտք է, այդ հրաշքը՝ իր ցանկութիւնն է միայն Աղայեւի «սփռած գոհարներուն»—յօդուածներուն տեղը մատնանիշ ընել: Մանաւանդ կը փափագի «որ Սիբիրի, Սամարղանտի, Կազանի, Օրէնբուրգի, Ուֆայի և այլն կողմերը բնակող և ուսու լեզուին ծանօթ իսլամ եղբայրները առիթը չսպաննելով՝ Բագուի մէջ ամիսն օր հրատարակուող և տարեկան բաժանորդագինը 8¹/₂ ռուբլի եղող «Կասպի» լրագիրը կարդան և անկէ օգուտ քաղեն»:

Շատ լաւ: Բայց այս ռեկլամ-պանեթիրիկը՝ քանի մը ամիս առաջ ցեխը կոխուած պաշտօնակցի մը և անոր գլխաւոր աշխատակցի հասցէին՝ մեր մտքին մէջ հարցում մը կը ծնեցնէ: Կամ այն է որ Աղայեւը շիտակ, ազնիւ գործիչ մըն էր և «Շարքի-Ռուս»-ը զայն անուանարկեց և զրպարտեց: Եւ կամ Աղայեւը իսկապէս անազնիւ, անսկզբունք և բախտախնդիր մէկն էր և «Շարքի-Ռուս» ճշմարտութիւնը խօսեցաւ: Արդ, ճիշդ ուղիղը: Երկրորդ՝ Մէհմէտ աղան ինչպէս պէտք է բնորոշել. զրպարտիչ թէ իր սեփական սկզբունքին, ուղղութեան դաւաճանող: Ամեն պարագայի պատասխանը հետաքրքիր էր:

*
* *

Կանանց կրթութեան մասին ինչ ընդհանուր կարծիք կը տիրէ մահմեդական ժողովրդին մէջ—բացատրելու կարիք չկայ: «Շարքի-Ռուս»-ը իր 65-րդ համարով քայլ մը աւելի առաջ կ'երթայ և կը պահանջէ, որ թիւրք աղջիկները ոչ միայն սկըզբնական, միջնակարգ կրթութիւն ստանան, այլ և հետամտին պրոֆեսսորօնալ կրթութեան, ինչպէս դայեակ—մանկաբարձութեան, բժշկականութեան: Յօդուածագիրը կը պատմէ թէ հաւաքոյթի մը մէջ հանդիպեր է վրացուհիի մը, որ Թիֆլիսի մանկաբարձական ուսումնարանը նոր աւարտած է եղեր: Ուսակցութեան մտնելով իմացեր է, որ այդ դպրոցը կը յաճախեն վրացիներ, հայեր, ուսաներ, հրէաներ: Ուրեմն այդ յաճախողներու մէջ մահմեդական աղջիկներ չկան, կը հարցնէ—Ո՛չ

չկայ, մինչև հիմա ոչ մէկ մահմեդականի աղջիկ այդ դպրոցը չէ մտած երբէք, կը պատասխանէ վրացուհին: Թուրք թերթը խորհուրդ կուտայ մահմեդական աղջիկներուն սորվիլ մանկաբարձութիւն, բժշկականութիւն և ուրիշ «օգտակար գիտութիւն մը, արհեստ մը», որպէսզի հասարակութեան օգնեն: «Այժմեան վիճակով և ուղղութեամբ չենք կրնար փրկուիլ: Պէտք ու անհրաժեշտ է որ մենք ալ մեր դրացիներուն պէս մեր գործը գիտնանք»:

ՏԻԳՐԱՆ